

3. Викриті могили помордованих людей (за воєнним кореспондентом А. П. Кольмусом). *Львівські вісті*. 1941. 4 жовтня (№ 49). С. 3.
4. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 68925фп.
5. Державний архів м. Києва. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 9686.
6. Кисельов С. Тайна Биковнянського леса. *Літературна газета*. 1988. 30 листопада (№ 48). С. 2.
7. Киселев С. Ещё раз о Быковне. Заметки на полях расследования. *Литературная газета*. 1990. 10 октября (№ 10). С. 13.
8. Киселев С. Архипелаг Быкивня. *Комсомольское знамя*. 1990. 9 октября (№ 194). С. 4–5.
9. Лисенко М. Г. Биківня: злочин без каяття: літературно-публістичний нарис. Бровари: Броварське літературне об'єднання «Криниця», 1996. 136 с.
10. Лисенко М. Биківня – наш вічний біль. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 368 с.
11. Шляхом мордувань. *Українське слово*. 1941. 8 жовтня (№ 25). С. 2.

МОНОПРОФІЛЬНІ МІСТА ДОНБАСУ В МІСТОБУДІВНІЙ СТРАТЕГІЇ КІНЦЯ 1920-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х РР.

Богуненко В. О.

The power-strategic factors of forming of the urban phenomenon – the Donbas monoprofile cities networks are examined during the USSR industrializational period and post-war renewal. The dominants of an architectural and planning, infrastructural development of these cities are determined.

Key words: urban strategy, Donbas, monoprofile cities.

Поселенська структура Донбасу (у варіанті його визначення як економіко-соціокультурної цілісності в межах Донецької та Луганської областей), містить велику мережу монопрофільних міст, залежних від діяльності підприємств однієї або кількох суміжних галузей. Нині з вісімдесяти дев'яти міст регіону сімдесят мають ознаки монопрофільності; шістдесят вісім із цих населених пунктів регіону (в яких мешкає біля чверті його населення) отримали міський статус у період існування СРСР. Більшість із них (сорок два міста) пов'язані з вуглевидобувною галуззю; решта – із залізничною, хімічною, енергетичною, вогнетривкою та ін.

Останнім часом дослідження історико-урбаністичного феномена монопрофільних міст Донбасу актуалізоване через його комплексну промислово-економічну та соціально-культурну значущість у загальноукраїнському масштабі. У процесі звернення до зазначеної проблематики важливим є виявлення характеру містобудівної стратегії влади, що визначила формування урбаністичної специфіки великої частини монопрофільної периферії регіону в період кінця 1920-х – першої пол. 1950-х рр., в історико-політичному вимірі – добу сталінізму в СРСР.

Метою роботи є розгляд генези мережі монопрофільних міст Донбасу в умовах впровадження владної стратегії містобудування у зазначений період. Це потребує визначення характеру цілепокладання урбанізаційних процесів у регіоні, відповідних критеріїв міського простору, варіантів типології міських поселень, що впливало на формування просторово-організаційних, архітектурно-планувальних, інфраструктурних рішень стосовно мережі монопрофільних міст Донбасу.

У сучасній українській історичній науці увагу владно-стратегічним «проблемним аспектам» урбанізації Донбасу приділяли З. Лихолобова, О. Алфьоров [5] та ін.; об'єктом досліджень обрали «мономіста» регіону К. Кузіна, В. Куліков, І. Склокіна та ін. В історико-архітектурному дослідженні формування центрів міст Донбасу О. Губанова [7] визначалися специфічні просторово-організаційні риси певних типів поселень регіону; територіальний аспект історії міст УРСР висвітлював О. Андрощук [6]; характер містобудівної політики періоду існування СРСР вивчали М. Меєрович [8; 9], Є. Конишев, Д. Хмельницький [9] та ін.

Незважаючи на усвідомлення надважливості питання урбанізації, пов'язаного з відтворенням соціальної бази режиму більшовиків, до кінця 1920-х рр. відповідна політика влади у регіоні здебільшого втілювалася в адміністративне впорядкування наявного «урбаністичного фонду» (зокрема, керуючись затвердженою постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 16 квітня 1924 р. «Інструкцією про порядок віднесення залюднених пунктів до розряду міських або сільських поселень», постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 р. про скасування терміна «містечка» [6, с. 134]). Наприкінці 1920-х рр. на Донбасі існувало 9 міст, із них одне – монопрофільного характеру (Красний Луч, що став містом у 1926 р.). Та вже наприкінці 1920-х рр., в умовах утвердження тоталітаризму, мілітаризоване економіко-промислове цілепокладання обумовило відповідні економіко-господарські, соціально-демографічні, архітектурно-будівельні процеси, що привели до формування більшості міст Донбасу, зокрема багатьох монопрофільних.

Визначальними при цьому було затвердження критеріїв міста, питання методики містобудування. Зокрема, у 1920-х рр. відбувалися жваві дискусії щодо норм «соціалістичного розселення», переваг та недоліків концентрації виробництва та, відповідно, «трудових ресурсів» у великих містах та ін. Вони припинилися із впровадженням норм «соціалістичного розселення», пов'язаного з рішеннями Другої конференції КП(б)У у квітні 1929 р., що визначали масштаб «соц-міст», їхній територіально-планувальний та кількісно-демографічний характер відповідно до виробничих потреб [8].

У цей час безальтернативним було бачення промислової урбанізації країни (що здійснювалося в екстенсивній економіко-господарській моделі). У резолюції червеного Пленуму ЦК ВКП(б) 1931 р. «Про московське міське господарство та розвиток міського господарства СРСР» відзначалося: «лише за три останні ро-

ки партії та радянській владі» вдалося серйозно підійти до урбанізаційних питань в умовах переходу від відновлювального до реконструктивного періоду, стрімких темпів індустріалізації, що викликає появу нових міст та «перетворення так званих міських селищ», райцентрів у «соціалістичні міста» [4, с. 314–315].

Донбас як старопромисловий регіон із перспективою потужного розвитку насамперед через наявність великих природних ресурсів став одним із головних центрів промислової урбанізації СРСР. Розробкою генеральних планів з 1930 р. для міст республіки, зокрема Донбасу, займався, переважно, Державний інститут проектування міст (Діпромисто) [7, с. 9]. Питаннями розвитку інфраструктури міст республіки відтоді ж опікувалася комунальна секція у складі Державної планової комісії при Раднаркомі УСРР; з 1938 р. вона була реорганізована у сектор житлово-комунального господарства Держплану (пізніше, у 1943 р., його було перейменовано на відділ житлово-комунального господарства, у 1953 р. – на відділ міського господарства Держплану [1, с. 2]).

Через стрімку індустріалізацію вже на кінець 1930-х рр. на Донбасі існувало 50 міст; понад тридцять із них були пов'язані з моногалузовим виробництвом; двадцять дев'ять і в подальшому зберегли монопрофільний статус. Зокрема, підприємства вугільної галузі стали містоутворюючими для міст: Чистякове (1932 р.), Ровеньки (1934 р.), Антрацит (1938 р.), Артемово (1938 р.), Гірське (1938 р.), Довжанськ (1938 р.), Дзержинськ (1938 р.), Золоте (1938 р.), Ірміно (1936 р.), Краснодон (1938 р.), Моспине (1938 р.), Новоекономічне (1938 р.), Сніжне та Новий Донбас (1938 р.; згодом ці міста були об'єднані), Паризька Комуна (1938 р.), Первомайськ (1938 р.). Містоутворюючі підприємства таких міст, як Волноваха (1938 р.), Дебальцеве (1938 р.), Іловайськ (1938 р.), Красний Лиман (1938 р.), Ясинувата (1938 р.), належали до залізничної галузі; Красногорівки (1938 р.) та Часового Яру (1938 р.) – вогнетривкої; Рубіжне (1934 р.) та Петровське (1938 р.) – хімічної; Зугрес (1938 р.) – енергетичної; Амвросіївка (1938 р.) – цементної, Пролетарськ (1938 р.) – склоробної, Сватове (1938 р.) – переробної. До кінця 1930-х рр. міське населення, порівняно з 1926 р., зросло в 4 рази й склало 74 % населення Донбасу, що збільшилося удвічі та становило 4,9 млн осіб [5, с. 24–25].

Під час планування будівництва соцміст застосовувалися розроблені норми «соціалістичного розселення» [8; 9, с. 126]. Водночас архітектурно-планувальний, інфраструктурний розвиток окремих міст, що відбувався в екстенсивно-економічній моделі, відповідно до промислово-господарського значення та демографічних характеристик мав свої особливості. Зокрема, більшість міст на Донбасі, залежних від моногалузового виробництва, утворювалися в 1930-ті рр. «механічно», внаслідок злиття робітничих селищ, колоній, що виникли раніше; не відрізнялися виразністю сплановані центри «соцміст», заснованих навколо окремих підприємств [7, с. 8].

У повоєнне десятиліття розробка Діпромiстом генеральних планiв мiст i селищ Донбасу провадилася у контекстi їхнього вiдновлення та реконструкцiї; уряд видiляв великi кошти на вiдбудову промисловостi рiгiону. У повоєнне десятиліття на Донбасi статус мiста отримали лише два поселення: шахтарськi селища Добропiлля (1953 р.) та Шахтарськ (1953 р.). За традицiйного мiлітаризацiйного цiлепокладання до «пафосу вiдновлення» на засадах мiстобудування додається прагнення «закрiпити урбаністичнi досягнення» та продемонструвати переваги соціалістичної промислової iндустріалізації. Наприклад, владна спроба впорядковано пiдiйти до визначення перспектив та норм мiстобудування у рiгiонi у повоєнне десятиліття вiдображена у цiкавій працi «Класифікація мiст УРСР», пiдготовленій фахівцями Діпромiстом у 1946–1947 рр. [2], де при визначеннi поняття «мiсто» автори намагалися проводити «демаркацiйнi лiнii» як за кiлькiсними та якiсними демографічними показниками (утворюючи групи мiст), так i за виробничо-профiльними (утворюючи пiдгрупи) [2, с. 4–6], декларуючи при цьому мету «створення справжнiх соціалістичних мiст, гiдних великої сталiнської епохи» [2, с. 8]. Видiлення категорiй мiст через поєднання класифікацiй за кiлькiстю населення та народно-господарським профiлем, що застосовувалися у другiй пол. 1940-х рр., дає змогу стверджувати, що тодi вже оформлювалося стратегічне бачення проблематики монопрофiльних мiст [2, с. 6]. Зокрема, хоча визначення мiст як «промислових» могло стосуватися як багатопрофiльних, так i монопрофiльних, кiлькiсть населення вже сформованих на той час промислових мiст з населенням до 50 тис. ускладнювала тодi розвиток у них потужної рiзногалузевої iндустріальної бази (в умовах обмеження демографічних ресурсiв села внаслiдок проходження «урбанізацiйного екватора» у 1950-тi рр.). Через це можна стверджувати, що у 1940–1950-тi рр. вiдбулося закріплення монопрофiльного статусу багатьох мiст Донбасу. Зокрема зазначалося, що у Донбасi розвиток населених пунктiв, якi належали до II групи (з довоєнною чисельністю населення вiд 10 до 25 тис. осiб), як наприклад Ровеньки, Золоте, Iрмiне, Новоекономiчне, Новий Донбас, Гiрське, Донецько-Амросiївка, iм. Артема, «повнiстю пов'язане з подальшим розвитком кам'яновугiльної промисловостi, що намагається» [2, с. 159]; водночас визначалося, що «мiста Часiв Яр, Красногорiвка i в подальшому будуть розвиватися як центри, що обслуговують металургiю, галузi промисловостi вогнетривiв»; Волноваха та Ясинувата – пов'язанi з залiзничною галуззю тощо [2, с. 160].

Розвитку поселенської структури Донбасу в контекстi його економiко-господарського районування в цей час була присвячена ще одна аналітична праця Днiпромiста 1946 р. – «Районне планування Донецького басейну» (за ред. В. I. Новiкова) [3], де визнавалося необхіднiсть «детально вивчити склад населення та специфічнi умови розселення в Донецькому басейнi, наявнi зв'язки мiсць

проживання з пунктами прикладання праці, стан населених місць, що існують, характер їхнього житлового фонду, їхній санітарний стан та ступінь благоустрою, архітектурно-пейзажні особливості району та інші фактори та умови, що характеризують сучасний Донбас, його особливості, потреби та невикористані можливості» [3, с. 19]. Можна припустити, що зазначена теоретиками необхідність покращення житлових умов в усіх населених пунктах регіону, прагнення перетворити міста та робітничі селища «у ще більш благоустроєні, прикрашені зеленню та квітами, краще освітлені, заможні, такі, що відповідають постійно зростаючим вимогам населення» [2, с. 184] великою мірою стратегічно була обумовлена «плинністю кадрів», зокрема з монопрофільних міст у багатопрофільні. При цьому розрахунки щодо здійснення понад половини житлового будівництва в УРСР у роки четвертої, «відновлювальної» п'ятирічки в «трьох найбільших промислових областях: Сталінській, Ворошиловградській та Дніпропетровській» [2, с. 177], перспектив розвитку індустріального та індивідуального будівництва, благоустрою тощо пов'язувалися як з місцевими радами, так і з «особливою роллю, що «в найближчій перспективі займає розвиток житлового будівництва за лінією міністерств та відомств, що покликане задовольнити потреби та покращити житлові умови робітників та інженерно-технічного персоналу, задіяного на видобутку вугілля в Донбасі» [2, с. 177–178].

Цікаво, що у праці «Класифікація міст УРСР» при розгляді «групи міст східних областей» відзначалося поступове збільшення долі багатоповерхових житлових будинків зі зростанням міст за чисельністю населення, що було наслідком «високої інтенсивності забудови великих міст та екстенсивного освоєння територій у містах, малих за кількістю населення» [2, с. 102]. Те, що у «середніх та невеликих містах» та значних селищах Донбасу передбачалося проектування переважно одно- та двоповерхового будівництва, пояснювалося невизначено: «урахуванням... сукупності факторів та міркувань, що впливають на проєктну поверховість житлового фонду» [3, арк. 164 зв.]. Також у цій праці піднімалися питання покращення комунальних, зокрема санітарно-технічних норм, зокрема у малих та середніх промислових містах Донбасу. Зокрема визнавалося характерним, що у багатьох середніх та малих «промислових» та «транспортних» містах східних областей «потужність відомчих водопроводів є значно більшою, ніж по комунальних водопроводах та складає 62 % до загальної потужності усіх водопроводів» [2, с. 119]. Зазначалося, що частина міст «мають виключно відомчі водопроводи, як наприклад: Красний Лиман, Дружківка, Іловайськ, Рубіжне та низка інших». Зауважуючи, що багато міст, разом із відомчими, мають і комунальні водопроводи (як наприклад Сніжне, Чистякове, Ворошилівськ, Костянтинівка) та ін.), визнавалося, що потужність відомчих значно перевищувала потужність комунальних [2, с. 120]. Це демонструє, що нерозвиненість комуналь-

---

ного господарства, залежність міської інфраструктури від виробничих потужностей, розташованих у межах населеного пункту, успадкована від доби індустріалізації, усвідомлювалася як проблема для монопрофільних міст у другій половині 1940-х рр.

Суспільно-політичні трансформації, пов'язані зі зміною вищого керівництва СРСР, потреба проведення повторної «наздоганяючої модернізації» СРСР в умовах «холодної війни», глобальної суперечки систем знову, як і в 1930-х рр., обумовили процеси подальшої урбанізації регіону, передусім через екстенсивне освоєння його природних ресурсів та механічне демографічне поповнення. З цього часу на владно-управлінському рівні спостерігалися зміни певних положень містобудівної стратегії, початок яких символічно втілюється у постанові від 4 листопада 1955 р. «Про усунення надлишків у проектуванні і будівництві» [7, с. 11].

Отже, у період, що досліджувався, не існувало чіткої та послідовної містобудівної стратегії влади стосовно монопрофільних міст Донбасу. До кінця 1930-х рр. застосування норм «соціалістичного розселення» під час проектування промислових «соцміст» в екстенсивній економіко-виробничій моделі та в умовах форсованої індустріалізації призвело до появи в регіоні близько трьох десятків подібних урбаністичних утворень, що мали суттєві архітектурно-планувальні, інфраструктурні відмінності від багатoproфільних міст регіону. До усвідомлення характерних економічних та демографічних особливостей та ризиків функціонування цих міст наблизилися фахівці-теоретики містобудування в СРСР у другій половині 1940-х рр. Проте їхнє функціонування в екстенсивній економічній моделі унеможливило подолання критичної залежності від містоутворюючого виробництва та програмувало несприятливі інерційні сценарії майбутнього розвитку міських об'єктів.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищої влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 337. Оп. 26. Передмова до опису. С. 1–3.
2. ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 2. Спр. 59. Классификация городов УССР. Киев. 1947 г. 197 арк.
3. ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 2. Спр. 263. Районное планирование Донецкого бассейна. 281 арк.
4. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 5. 1961–1965. Москва: Политиздат, 1984. 446 с.
5. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Донецьк: Український культурологічний центр; Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. 192 с.
6. Андрощук О. В. Міські поселення в системі територіального устрою УРСР 40–60-х рр. XX ст. *Краєзнавство*. 2006. № 1–4. С. 134–140.

7. Губанов О. В. Композиційно-просторові принципи формування ансамблів 1930-х рр. ХХ ст. в історичних центрах міст Донбасу: автореф. дис. ... канд. архітектури. 18.00.01. Харків, 2008. 20 с.
8. Меерович Марк. Соцгород. Концепция социалистического расселения. URL: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/meerovich/meerovich_sots.html
9. Меерович М. Г. Конышева Е. В., Хмельницкий Д. С. Кладбище соцгородов. Градостроительная политика в СССР 1928–1932 гг. Москва: РОССПЭН, 2011. 270 с.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ ЧЕРЕЗ СПОГАДИ РЕПАТРІАНТІВ ДОНБАСУ (НА МАТЕРІАЛАХ АРТЕМІВСЬКОГО (БАХМУТСЬКОГО) РАЙОНУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Концур В. В., Концур М. М.

The main problems of socialization of repatriated Soviet citizens in the first post-war years are studied on the base of a wide range of published and archival documents. The authors come to the conclusion that the Soviet government was interested in the return of its citizens who had been taken for the forced labor to Germany, but a long stay of the former Ostarbeiters under the influence of a «non-Soviet» everyday life and changes in their outlook caused a threat to the system. For the purpose of self-preservation, the authorities emphasized the equal rights of the repatriates with the other Soviet citizens through normative documents, but in practice they initiated a strict control and mistrust towards the repatriates.

Key words: *Soviet power, repatriated citizens, post-war period, socialization.*

75-ту річницю перемоги над нацизмом у Другій світовій війні українське суспільство зустрічає розколотим і дезорієнтованим. Однією з причин такого становища є маніпуляції історичною пам'яттю народу та відсутністю сформованої культури пам'яті. Остання передбачає прийняття власне історичної пам'яті з усіма її як героїчними, так і болючими, неприємними сторінками. Одним із таких важких питань у пострадянських країнах залишається проблема повернення і соціалізації у повоєнне радянське суспільство «східних робітників», які опинилися за кордоном на примусових роботах під час Другої світової війни.

Офіційна влада Радянського Союзу десятиріччями робила вигляд, що такої проблеми не існує. У 1990-х рр. з'являються роботи В. Земскова, П. Поляна, які одні з перших почали досліджувати питання повоєнної репатріації радянських громадян [5, 6, 12]. Посутнє зростання інтересу українських науковців до долі оstarбайтерів у різних регіонах УРСР засвідчують дослідження останніх років. Зокрема, монографію Т. Пастушенко присвячено вербуванню, примусовій праці та репатріації оstarбайтерів Київщини [11], наукове дослідження А. Ліньова –